

Politický gnosticismus u Erika Voegelina

Petra Kozárová

Totalitarismy 20. století

V politickém životě byly a jsou přítomny četné prvky mající náboženský charakter. Týká se to nejen používaných pojmů a symbolů, způsobů vyjadřování, ale také mnohého dalšího. Ve 20. století dochází k propojení prvků náboženství a politiky především u moderních ideologií, patrně nejviditelněji v totalitních ideologiích, ale podobné prvky nalezneme také například v koncepci občanského náboženství. Totalitní ideologie bývají dokonce označovány termíny politická či sekulární náboženství, neboť používaly ve své terminologii i v jednání momenty, které byly do té doby známy z oblasti náboženství. Proto jsou fašismus, nacismus, komunismus, ale také některé další ideologie často označovány jako sekularizované podoby náboženství. „Dochází k novému, modernímu spojení politiky a náboženství ... Jádrem této nové „religiozity“ není již určitá tradiční náboženská nauka, ale některá moderní ideologie, která je absolutní a všudypřítomná.“¹

Totalitní ideologie úzce souvisí s praxí totalitárních a autoritativních režimů. Problematika těchto režimů není ve společenských vědách novým tématem, neboť celé 20. století je poznamenáno zkušeností s totalitou režimy. Těmito fenomény se zabývala řada badatelů, mezi nimi například i teologové. Přesto však trvalo poměrně dlouhou dobu než se této problematice začala věnovat také religionistika.

Religionistika ani sociologie náboženství se zkoumáním nedemokratických režimů nezabývaly až do sedmdesátých let 20. století. Tyto režimy byly považovány za výhradně politický jev a pozornost jim věnovaly jiné společenské vědy, především historie, sociologie a politické vědy s úmyslem analyzovat, pojmenovat, uspořádat modely režimů, které se vymkly demokratickým standardům. „Vedly se procesy, vydávala se akta, pořádaly se kongresy a rozvíjely teorie, vznikl podrobný obraz dějin dvacátého století, v němž však nehrál žádnou významnou roli pohled zabývající se „náboženstvím“.“²

Přestože již ve třicátých letech si někteří významní autoři³ všimli, že existují podobné znaky mezi náboženstvím a ideologií, více pozornosti začalo být této myšlence věnováno až od sedmdesátých let, kdy se obnovil zájem o „...

¹ Hanuš, J.: *Historická diskuse o totalitarismu*. Teologie a společnost 6/2003, s.42.

² Maier, H.: *Náboženské prvky v moderních totalitarismech*. Proglas 3/1999, s.25.

³ Například Eric Voegelin nebo Raymond Aron.

otázky náboženství, spásy, zaslíbení, víry, religiozity, nároku na pravdu uvnitř moderních ideologií, jejich požadavek „celého člověka““⁴ Snaha o posouzení ideologií i z náboženských hledisek nastala především díky důkladnému zkoumání holocaustu, ke kterému dochází v této době.

Termíny „politická náboženství“, „sekulární náboženství“ či „náhradní náboženství“⁵ měly vystihnout povahu a přitažlivost moderního totalitarismu. Eric Voegelin se ve svém nábožensko fenomenologickém výkladu totalitních hnutí pokusil ukázat tato hnutí jako moderní varianty tradičního gnosticizmu. Také francouzský historik Francois Furet viděl souvislost mezi politickou ideologií a náboženskou vírou. Norman Cohn se ve své práci *Pursuit of the Millennium* snažil ukázat kořeny moderních totalitních hnutí ve středověkém milénarismu a sektářství.⁶

Při studiu vzniku a vývoje totalitarismů se postupně vyvinulo několik koncepcí, které se zformovaly v teorie, resp. interpretační modely⁷. Obecně lze hovořit o třech proudech teorie totalitarismu. S historicky popisnou teorií totalitarismu přišla Hannah Arendtová, která v totalitních diktaturách spatřovala novodobý fenomén, který se vyznačuje především ideologií a terorem⁸. Další proud vychází z dějin idejí a usiluje vyvodit moderní jev totalitarismu ze starších jevů a společenských procesů. Učinil tak například Karl Popper v práci *Otevřená společnost a její nepřátelé* či Eric Voegelin poukazáním na středověkou gnosis jako předchůdce totalitarismu. Třetím proudem je ideálně typický, statický model totalitarismu, který vypracovali američtí politologové Carl Joachim Friedrich a Zbigniew Brzezinski⁹.

Pro druhou polovinu 20. století byl z hlediska teorie totalitarismu také charakteristický spor vědců nejrůznějších společenských oborů o historicitu totalitarismu. Skupina především filozofů a historiků¹⁰ se přiklonila k názoru, že totalitarismus je „... rys imanentní lidské povaze od počátku dějin a že se tedy s režimy naplňujícími charakteristiky totalitarismu můžeme setkat v průběhu celé historie lidstva (a v tomto duchu že s nimi máme počítat i do budoucna).“¹¹ Podle této koncepce lze nalézt totalitní prvky v řadě režimů v průběhu celé

⁴ Maier, H.: *Politická náboženství. Totalitární režimy a křesťanství*. CDK, Brno 1999, s. 9.

⁵ Ersatzreligion

⁶ Budil, I. T.: *Moderní totalitarismus a síla politické imaginace* In Budil, I. T. (ed.): *Totalitarismus*. Fakulta Filozofická Západočeské univerzity v Plzni, Plzeň 2005, s. 30.

⁷ Voráček, E.: *Vznik teoretického hodnocení nových mocenských systémů diktatur a některé aspekty geneze jednoho z interpretačních modelů: teorie totalitarismu* In Budil, I. T.(ed.): *Totalitarismus*. Fakulta Filozofická Západočeské univerzity v Plzni, Plzeň 2005, s. 102-103.

⁸ Arendtová, H.: *Původ totalitarismu I – III*. Oikoymenth, Praha 1996.

⁹ V knize *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Harvard UP, Cambridge, Mass, 1956.

¹⁰ Např. Karl Popper, J. L.Talmon, Edward H.Carr, u nás například V. Čermák.

¹¹ Balík, S., Holzer, J.: *Moderní teorie totalitarismu a její česká reflexe* In Budil, I. T.(ed.): *Totalitarismus*. Fakulta Filozofická Západočeské univerzity v Plzni, Plzeň 2005, s. 12-13.

historie – například v politickém systému starověké Sparty, v Kalvínově Ženevě, v éře středověké inkvizice. Společným rysem těchto režimů by mělo být potlačení lidské svobody a ovládnutí lidských bytostí. Z této teorie vyplývá, že totalitarismus je tedy nedílnou součástí lidské existence.

Kritici této teorie se soustřeďují na dosah totalitních snah a upozorňují na fakt, že žádný z výše uvedených příkladů totalitních režimů neovládal společnost ani jednotlivého člověka úplně. Takto argumentující skupina vědců¹² tvrdí, že „... *totalitarismus je výlučně projevem a výrazem moderní masové společnosti.*“¹³ Až moderní společnost postrádá přirozené vnitřní vazby, její členové žijí izolovaně, vládcové tedy mohou za pomoci moderních technologických nástrojů získat absolutní moc k ovládnutí celé společnosti.

Existuje velké množství různých výkladů totalitarismu. Martin Greiffenhagen identifikoval na počátku osmdesátých let 20. století čtyři nejrozšířenější interpretace. První z nich pojímá totalitarismus jako extrémní formu tradiční, autokratické vlády. Podle druhé jde o moderní variantu gnosticizmu, třetí podává takzvaný machiavellistický výklad a podle poslední interpretace představuje totalitarismus ohlas politických teorií osmnáctého století, především Rousseauova díla.¹⁴

Pokusíme-li se o syntézu všech výše zmíněných interpretací totalitarismu, lze dospět k tomuto vymezení: Totalitarismus představuje souhrn pragmatismu a voluntarismu totalitních vůdců, kteří těží ze zhroucení tradičního morálně religiozního kontextu, plně využívají moderních kontrolních technologií a propagandy, terorem prosazují totální transformaci politického, společenského, sociálního a ekonomického řádu a politické imaginace nabývají často sekulárně milenaristického etosu.¹⁵

Z autorů, kteří se zabývali analýzou totalitních režimů, největší ohlas vzbudily práce Erica Voegelina, Raymonda Arona, Hannah Arendtové, ze současných autorů především práce německého politologa Hanse Maiera¹⁶. Práce těchto autorů položila základy zájmu o tuto problematiku a ovlivnila řadu dalších myslitelů a autorů až do současnosti. Téměř žádná z významných prací, která se věnuje problematice totalitarismů a politických náboženství, nemůže opominout výsledky těchto autorů.

¹² Např. H. Arendtová, G.Sartori, J. J. Linz

¹³ Balík, S., Holzer, J.: *Moderní teorie totalitarismu a její česká reflexe* In Budil, I. T.(ed.): *Totalitarismus*. Fakulta Filozofická Západočeské univerzity v Plzni, Plzeň 2005, s. 13.

¹⁴ Budil, I. T.: *Moderní totalitarismus a síla politické imaginace* In Budil, I. T. (ed.): *Totalitarismus*. Fakulta Filozofická Západočeské univerzity v Plzni, Plzeň 2005, s. 29.

¹⁵ *Ibid.*, s. 33

¹⁶ V roce 1994 se podílel na organizaci konference o totalitarismech a politických náboženstvích v Mnichově, které se zúčastnila řada odborníků v této oblasti (například D. Herz, J. J. Linz, B. Sutor, M. Tomka a řada dalších odborníků). Výsledkem této konference se stal sborník *Totalitarianism and political religions. Volume 1, Concepts for the comparison of dictatorships* (London: Routledge, 2004), jehož editorem je Hans Maier.

V této práci věnuji pozornost Ericu Voegelinovi, neboť tento myslitel přišel poprvé ve třicátých letech s termínem politická náboženství¹⁷ a významně tak ovlivnil další bádání o politických náboženstvích¹⁸. V knize *Politická náboženství*, o které pojednávám níže, dal Voegelin poprvé do historické souvislosti tři ideologie – fašismus, nacismus a komunismus. Podle Voegelina se moderní diktatury zakládají na vnitrosvětské religiozitě, která pozvedá kolektiv rasy, třídy nebo státu na nejvyšší skutečnost a tím jej „zbožšťuje“. Na práci Voegelina navázal Raymond Aron, který ovlivnil řadu francouzských politologů a historiků při vyrovnávání se s marxistickým dědictvím. Zatímco Voegelinova koncepce má kořeny v křesťanské antropologii, koncept Arona vychází z tradice liberální kritiky totalitarismu.

Osobnost Erica Voegelina

Eric Voegelin¹⁹ byl významný filosof, historik a politolog. Hlavní oblastí jeho zájmu představují dějiny politického myšlení, filosofie politiky a filosofie dějin. Jeho životní osudy (situace v Evropě po nástupu nacismu k moci, pronásledování nacisty kvůli jeho odlišným názorům, emigrace do USA) a konkrétně jeho osobní zkušenost s totalitním režimem významně ovlivnily jeho práci.

Po připojení Rakouska k Německu v roce 1938 byl Voegelin z důvodů odmítání nacismu propuštěn z univerzity²⁰ a později emigroval do USA. K tomuto pronásledování přispěly především dvě knihy, v nichž se kriticky vyrovnával s rasovými idejemi. Jednalo se o publikace vydané v roce 1933 – *Rasse und Staat* a *Die Rassenidee in der Geistesgeschichte von Ray bis Carus*.

Sám Voegelin k tomu řekl: „*Nacionálně socialistické hnutí bylo politicky jasně na vzestupu, a přestože ještě nebylo možné předpovědět, že se zanedlouho ujme moci, debata o rasách, židovské otázce a podobných tématech se vedla neustále.*

¹⁷ Ve své knize *Politická náboženství*, která vyšla v roce 1938.

¹⁸ Již o rok později použil stejný výraz také Raymond Aron („*région politique*“, později „*région séculière*“).

¹⁹ Eric Voegelin se narodil v roce 1901 v Kolíně nad Rýnem a zemřel ve Stanfordu v Kalifornii v roce 1985. V roce 1919 začal studovat na právnické fakultě ve Vídni, po získání doktorátu na této univerzitě se zde stal docentem politologie. Po emigraci do USA se věnoval přednáškové a badatelské činnosti na mnoha univerzitách a v srpnu 1942 se stal profesorem Politické vědy na Louisiana State University. Kromě přednáškové činnosti byly středem jeho zájmu studie k dějinám politických idejí. V této době Voegelin napsal a v angličtině vydal knihy, díky kterým se stal v USA známý. Jedná se o knihy *Order and History* a *The New Science of Politics*. V roce 1958 přijal nabídku profesorského místa na katedře politologie Univerzity Ludwiga Maxmiliana v Mnichově a stal se zde prvním ředitelem nově zřízeného Ústavu pro politické vědy.

²⁰ „... svým odporem proti nacionálnímu socialismu jsem se nikdy netajil...“ – Voegelin, E.: *Vzpomínky na život a filosofii*. CDK, Brno 1998, s. 52.

Takový materiál si přímo říkal o zpracování, a výsledkem byly mé dvě knihy zabývající se rasovou otázkou. ... Při té příležitosti jsem zjistil, že politická teorie, zejména v případech, kdy má být použitelná k analýze ideologií, musí být postavena na klasické a křesťanské filosofii.²¹ Obdobná situace nastala také kolem jeho studie *Der autoritäre Staat* z roku 1936, která byla motivována odporem Rakouska proti nacistickému uchopení moci, a studie *Die politischen Religionen*.

Voegelin své odmítání nacionálního socialismu shrnuje do tří motivů: Prvním motivem je vliv Maxe Webera, který po vědcích vyžadoval „intellektuelle Rechtschaffenheit“ (jakousi intelektuální poctivost), ideologie se podle Voegelina proti tomuto principu staví, neboť se oddávají konstrukcím, které nejsou intelektuálně udržitelné. Druhým motivem je Voegelinova nechuť k zabíjení lidí pro radost, kterou zabíjení sebou přináší. Třetím motivem je, jak ji Voegelin sám nazývá, pohnutka muže, který rád udržuje svůj jazyk v čistotě, neboť pro ideologie a ideologické myslitele je charakteristické ničení jazyka.²²

Metodicky postupuje Voegelin ve svých dílech způsobem, který by se dal charakterizovat jako konzervativní hodnocení. V učebnicích politologie a politické vědy nalezneme zařazení Voegelina mezi tzv. normativně ontologické teoretiky²³. Spíše je však možné Voegelina charakterizovat jako konzervativního politického myslitele, který kritizuje bezhodnotovou politologii a prosazuje význam hodnotících soudů v politickém myšlení.²⁴

Již ve svých raných dílech se vyrovnává s ústředním problémem svého pozdějšího myšlení, kterým byl duchovní chaos jeho doby, jež se projevil ve velkých ideologiích a masových hnutích 20. století. V knize *Politická náboženství* charakterizuje nacionální socialismus jako zvrácený náboženský fenomén, jako „zbožštění nitrosvětského společenství.“ a v *The New Science of Politics* Voegelin nastiňuje vývoj gnosticizmu od starověku až do 20. století.

Politický gnosticismus

Myšlenkou, že totalitní režimy obsahují rysy, které jsou charakteristické pro náboženství, se zabývala řada autorů. Již v roce 1937 byla v Paříži založena

²¹ Voegelin, E.: *Vzpomínky na život a filosofii*. CDK, Brno 1998, s. 48.

²² *Ibid*, s. 55-64

²³ Normativně ontologická skupina, je skupinou těch, kteří jsou přesvědčeni o existenci jedině možných a z hlediska lidské existence také nutných norem, které je sice možno rozvíjet, přizpůsobovat, nikoli však v zásadě opouštět. Tyto normy (myšlení, chování, tedy i politické praxe) jsou pro jedny výsledkem převážně křesťanské tradice, pro druhé výsledkem osvícenství a humanismu, pro další pak výsledkem celého historického vývoje lidstva. Do této skupiny lze kromě Voegelina zařadit také Hannah Arendtovou, Leo Strausse, Hanse Maiera.

²⁴ Toth, D., Houska, M., Tothová, M.: *Politická a sekulární náboženství* in Toth, D. (2004): *Politika a náboženství. Kritické studie*. M. Vognar, Hradec Králové 2004, s. 38.

College de Sociologie, na jejíž půdě byl podán návrh na ustavení tzv. „sociologie sakrálna“ zaměřené na výzkum všech projevů posvátna a mýtů v moderní společnosti, především však v politickém životě.²⁵ Mezi členy College de Sociologie patřili například Georges Bataille či Georges Dumézil.

Pojetí totalitarismu jako religiózního hnutí však propracoval především Eric Voegelin. *„Zatímco badatelé razící analogii mezi antickou tyranii a moderním totalitarismem hovoří jazykem politologie a sociologie, autoři studující náboženské rysy totalitarismu se často pohybují na teologické a filozofické výkladové rovině. Eric Voegelin, autor teze o esenci modernismu spočívající v narůstání gnose, pokládal totalitarismus, který se snažil umístit do širší dějinné perspektivy, za novodobou manifestaci prastaré tradice gnosticismu.“*²⁶

Analýza gnosticismu je pokládána za vrchol Voegelinovy práce. Gnosticismus jako základ modernity je centrálním bodem Voegelinovy analýzy moderní intelektuální historie a je výsledkem jeho studií, na kterých pracoval od poloviny 30. let.²⁷ Předmětem jeho analýzy je vývoj intelektuální historie, který charakterizuje jako „politickou“ nebo „vnitrosvětskou“ religiozitu, později jako gnosticismus.²⁸ Voegelin upozorňuje na to, že moderní problémy souvisí s opětovným zbožštěním člověka a společnosti. Za moderní formy gnóze považoval fašismus, nacismus, komunismus, ale také marxismus, pozitivismus, psychoanalýzu či scientizmus²⁹. Voegelinovi jde v jeho analýze především o kritické uchopení politických náboženství jako gnózí, které vedou k totalitarismu.

Voegelin se domníval, že důsledkem vítězství křesťanství v římské říši bylo částečné odbožštění sféry moci. Koncept modernity a s ním spojená periodizace dějin však opět úzce souvisí s opětovným zbožštěním. Výrazem odbožštění Voegelin míní: „... *historický proces, v němž kultura polyteismu zašla na úbytě v důsledku zkušenostní atrofie a lidská existence ve společnosti byla poté znovu uspořádána na základě zkušenosti lidského údělu směřujícího skrze milost udílenou světu transcendentujícím Bohem k věčnému životu v blaženém patření na něj.*“³⁰ Opětovné zbožštění neznamená návrat k polyteismu či

²⁵ Budil, I.: *Ideologické zdroje moderního totalitarismu*. Střední Evropa 104-105/2000, s. 163.

²⁶ Ibid., s. 164

²⁷ Výsledky této práce shrnul v knize *Politická náboženství* (1938) a *Nová věda o politice* (1952).

²⁸ Herz, D.: *The concept of „political religions“ in thought of Eric Voegelin* In Maier H. (ed.): *Totalitarianism and political religions. Volume 1, Concepts for the comparison of dictatorships*, London: Routledge 2004, s. 159.

²⁹ Voegelin, E.: *Science, Politics, and Gnosticism* In Henningsen, M. (eds.): *Modernity Without Restraint. The Political Religions, the New Science of Politics, and Science, Politics, and Gnosticism. The Collected Works of Eric Voegelin*, University of Missouri Press, Columbia, Missouri 2000, s. 295.

³⁰ Voegelin, E.: *Nová věda o politice*. CDK, Brno 2000, s. 90

pohanství, moderní masová hnutí tedy v žádném případě nelze označovat za novopohanská. Přestože fašismus, nacismus i komunismus formálně čerpaly z antikřesťanských pohanských vzorců, nelze to považovat za návrat k pohanství, ale pouze za pokus o ustanovení nového náboženství bez křesťanství, tedy za vznik politického náboženství.

Podle Voegelina má moderní opětovné zbožštění kořeny v samotném křesťanství. V západní křesťanské společnosti byli papež a císař považováni za nejvyšší reprezentanty jak v existenciálním, tak v transcendentálním smyslu. Zde lze nalézt kořeny moderních problémů spojených s opětovným zbožštěním člověka a společnosti. Toto hnutí má dlouhou společenskou a intelektuální historii. Touha po opětovném zbožštění společnosti vyprodukovala svůj vlastní symbolismus již ve dvanáctém století.³¹ První vyjádření této ideje nachází Voegelin v osobě a díle Joachima z Fiore, který ve své trojiční eschatologii³² vytvořil soubor systémů, které ovládají sebeinterpretaci moderní politické společnosti až do dnes.

Jedná se o tyto symboly:

Pojetí dějin jakožto posloupnosti tří po sobě jdoucích věků, z nichž ten poslední je třeba chápat jako konečnou Třetí říši

Variacemi tohoto symbolu jsou pak humanistické periodizace dějin³³, Comtova teorie³⁴, Hegelova dialektika, marxistická dialektika tří stádií lidské společnosti³⁵, ale také nacionálně socialistický symbol Třetí říše či fašistický symbol Třetího Říma.

Symbol vůdce

Tento symbol lze nalézt například v rámci hnutí františkánských spirituálů, u Machiavelliho, Comta, Marxe a samozřejmě nelze opominout osobu vůdce v moderních totalitarismech 20.století.

³¹ Ibid., s. 92

³² Joachim z Fiore aplikoval dogma o jednom Bohu ve třech osobách na dějiny. Světové dějiny jsou podle něj výsledkem 3 velkých věků – věku Otce, Syna a Ducha Svatého. Nejdříve byl věk Boha-otce, který odpovídá Starému zákonu, hlavní postavou tohoto věku byl Abrahám. Následoval věk Boha-syna, tomuto věku odpovídá Nový zákon. Vrcholem je věk Ducha Svatého, který ustaví ráj na zemi. – Joch, R.: *Totalitarismy 20. století*, s. 83 In Joch, R., Žegklitz, J. (ed.): *Přednášky z politické filosofie*. Praha, Občanský institut, 2001.

³³ starověk, středověk, novověk

³⁴ teologická, metafyzická a vědecká fáze lidstva

³⁵ primitivní komunismus, třídní společnost a konečný komunismus

Prorok nového věku

Tento symbol může často splývat s předcházejícím symbolem, může (ale také nemusí) se jednat o jednu osobu, která v sobě zahrne obě tyto role. Symbol proroka je nutný z hlediska ospravedlnění myšlenky konečné Třetí říše, neboť aby tato teze byla přesvědčivá, je nutné vyložit běh dějin jako smysluplný celek přístupný lidskému poznání, ať již prostřednictvím přímého zjevení či skrze spekulativní gnózi. „*Gnostický prorok nebo (v pozdějších stádiích sekularizace) gnostický intelektuál se proto stává takřikajíc příslušenstvím moderní civilizace.*“³⁶ Za proroka byl považován Lenin, Stalin a také Hitler, který byl dokonce označován jako „Hlasatel Boží“³⁷. Také Mao byl v obrazech, básních či apostrofách připomínající modlitby stylizován do podoby Mesiáše.

Symbol bratrství autonomních osob

Třetí věk má transformovat lidi v příslušníky nové říše. Jedná se o společenství duchovně dokonalých jedinců, kteří spolu dokážou žít bez institucionální autority.³⁸

Tato nová eschatologie Třetí říše se znovuobjevila v moderních politických hnutích a rozhodujícím způsobem ovlivňuje strukturu moderní politiky. Joachimovská teze byla prvním pokusem propůjčit imanentnímu běhu dějin význam. Myšlenka radikálně imanentního naplnění se poté formulovala v dlouhém procesu. Teprve v osmnáctém století se díky ideji pokroku stal význam dějin čistě vnitrosvětskou záležitostí bez vlivu transcendentálních prvků. Tuto druhou fázi imanentizace dějin Voegelin nazývá sekularizací.

Rozvoj gnostického hnutí úzce souvisí s nejistotou člověka v tomto světě a s lidskou touhou po dosažení této jistoty. „*Gnostická spekulace přemohla nejistotu víry ústupem od transcendence a tím, že člověka spolu s vnitrosvětskou škálou jeho činností nadala významem eschatologického naplnění.*“³⁹ Pokus o imanentizaci významu existence je ve své podstatě snahou člověka přimět naše poznání transcendence, aby nám umožnilo pevnější uchopení. Toto pevnější uchopení nabízejí právě gnostická hnutí jakými byly například středověký imanentismus, humanismus, osvícenství, liberalismus, pozitivismus, marxismus, fašismus či komunismus. Všechna tato hnutí se pokoušela s různými výsledky o opětovné zbožštění společnosti, neboť lidská duše byla obrácena k hmatatelnějšímu a především k mnohem snadnějšímu budování ráje na zemi. Vidina „...*šťastnějšího konce*“ naplňuje „... *smyslem nejen náboženské systémy,*

³⁶ Voegelin, E.: *Nová věda o politice*. CDK, Brno 2000, s. 94.

³⁷ Maier, H.: *Politická náboženství. Totalitární režimy a křesťanství*. CDK, Brno 1999, s. 27.

³⁸ Voegelin, E.: *Nová věda o politice*. CDK, Brno 2000, s. 92-95.

³⁹ *Ibid.*, s. 107

ale také politickou gnózi.“⁴⁰ Cílem gnostických hnutí bylo zrušení stávajícího řádu, který je nedokonalý a nespravedlivý, a jeho nahrazení řádem dokonalým a spravedlivým.⁴¹ Jistotu, kterou člověk hledá, nabízejí gnostická hnutí ve své doktríně, jejíž podstatou je naplnění smyslu uvnitř tohoto světa.

Realita však byla často v rozporu s gnostickou doktrínou, proto se již od raných fází gnostického hnutí objevuje nutná forma kamufláže. Každá gnóze tedy musí být založena na tzv. „koránu“⁴². Díla tohoto typu slouží gnostickým vůdcům jednak jako návod ke správnému čtení hlavních textů a jednak jako autentická formulace pravdy, která odvolání na starší texty učinila jednou provždy zbytečnými. Jako první „korán“ uvádí Voegelin Kalvínova Ustanovení. „*Kalvínovo dílo tak můžeme prohlásit za první cílevědomě vytvořený gnostický korán.*“⁴³ S každým novým gnostickým hnutím byly vytvářeny také nové „korány“. V komunistickém hnutí se takovýmto koránem staly díla Karla Marxe doplněná literaturou leninismu-stalinismu, v nacionálním socialismu díla Adolfa Hitlera, v maoismu díla Mao Ce-tunga⁴⁴. Všechny tyto „korány“ vykládají dějiny nově, správně a jediným možným způsobem. Kromě totalitárních režimů najdeme „korány“ také u ostatních gnostických hnutí, vřezahrnující nauku najdeme například také u francouzských encyklopedistů či Augusta Comta.

Gnostický „korán“ je tedy kodifikací skutečnosti a pravdy, proto je nutné zabránit jeho přílišné kritice. Z těchto důvodů je nutné vyhlásit tabu na veškeré nástroje kritiky tohoto textu. Tato tabu byla gnostickými hnutími vyhlášována všude tam, kde tato hnutí dosáhla určité politické moci. Tato tabu jsou nezbytnou podmínkou k tomu, aby se gnostická hnutí udržela u moci. Dochází tedy k omezení veřejné debaty, ke kontrole prostředků masové komunikace, vzdělávacích institucí apod. „*V rámci prostého fundamentalismu musí „sprostí lidé“ pravdu přijímat tak, jak je symbolizována v příslušném Písmu, a sami se teoretizace, pro niž nemají zkušenostní ani intelektuální předpoklady, musí zdržet ...*“⁴⁵ Gnostická hnutí tedy zakládají politický totalitarismus, v němž je nežádoucí jakákoli diskuse či kritika daného politického zřízení. Nacionální

⁴⁰Toth, D., Houska, M., Tothová, M.: *Politická a sekulární náboženství* in Toth, D. (2004): *Politika a náboženství. Kritické studie*. M. Vognar, Hradec Králové 2004, s. 38.

⁴¹ Voegelin, E.: *Science, Politics, and Gnosticism* In Henningsen, M. (eds.): *Modernity Without Restraint. The Political Religions, the New Science of Politics, and Science, Politics, and Gnosticism. The Collected Works of Eric Voegelin*, University of Missouri Press, Columbia, Missouri 2000., s. 278.

⁴² Voegelin si vypůjčil arabský výraz, neboť vhodnější výraz podle něj v současnosti neexistuje.

⁴³ Voegelin, E.: *Nová věda o politice*, CDK, Brno 2000, s. 115.

⁴⁴ *Červená kniha*, která byla v roce 1964 sestavena ze slov „velkého předsedy“, se stala dokonce jakýmsi formálním katechismem maoistických myšlenek a v letech 1966 a 1968 byla vytištěna v ne méně než 740 milionech exemplářů - Maier, H.: *Náboženské prvky v moderních totalitarismech*. Proglas 3/1999, s. 27

⁴⁵ Voegelin, E.: *Nová věda o politice*, CDK, Brno 2000, s. 118.

socialisté potlačili například debatu o rasové otázce, či sovětská vláda zakázala diskusi o marxismu.

Vzestup gnostického hnutí lze podle Voegelina chápat jako počátek formování západní občanské teologie.⁴⁶ Imanentizace křesťanského eschatonu umožnila dát společnosti v její přirozené existenci význam. Totalitarismy 20. století je tedy nutné chápat jako vyvrcholení gnostického hledání občanské teologie. Gnostická hnutí sebou již od svého počátku nesla řadu nebezpečí, jako je např. vytvoření falešného obrazu skutečnosti díky gnostické eschatologické interpretaci dějin.

Politická náboženství

Termín politická náboženství se poprvé objevuje ve Voegelinově stejnojmenné knize *Die Politischen Religionen*, která vyšla v roce 1938. V této knize nacházíme vůbec první použití tohoto pojmu ve smyslu moderních ideologií. Voegelin zde formuluje celý svůj koncept politického náboženství. Voegelinova analýza byla výsledkem jeho studií o napětí mezi teorií a vlastní sebeinterpretací daných společností.

Voegelin jasně odmítá pojmový nominalismus, který ztotožňuje náboženství s institucionalizovanou církví a politiku s moderním sekulárním státem. Voegelin se snaží tímto svým konceptem jít za tradiční chápání tohoto problému a upozornit na to, že toto „škatulkování“ či vytváření pojmů a definic s předem určeným významem znemožňuje rozeznat, že všechny politické řády jsou ospravedlňovány a legitimizovány skrze své symbolické narace, které spojují danou společnost či hnutí s vyšším řádem věcí.⁴⁷ Sekularizace, hlavní vymoženost modernity, neumlčela lidské hledání smyslu, ale naopak sebou přinesla zvýšené nutkání hledat alternativní cesty k uspokojování této existenciální lidské potřeby. Voegelin k tomu říká: Když je Bůh nepřístupný tomuto světu, jeho náplní se stanou noví bozi, když jsou symboly transcendentní religiozity zakázány, nové symboly z vnitrosvětského jazyka vědy zaujmou jejich místo a vnitrosvětská komunita začne plnit prorockou roli stejně tak, jak ji předtím plnila křesťanská církev.⁴⁸

Politická náboženství začínají náčrtem tohoto problému, ve kterém Voegelin poprvé rozšiřuje koncept náboženství za tradiční mínění a upozorňuje na vzájemný vztah náboženství a státu. Náboženství nesmí být chápáno pouze

⁴⁶ Ibid., s. 135.

⁴⁷ Voegelin, E.: *The Political religions* in Henningsen, M. (eds.): *Modernity Without Restraint. The Political Religions, the New Science of Politics, and Science, Politics, and Gnosticism. The Collected Works of Eric Voegelin*, University of Missouri Press, Columbia, Missouri 2000, s. 7.

⁴⁸ Ibid., s. 60.

jako Církev a politika nesmí být chápána pouze jako stát.⁴⁹ Ke správnému porozumění konceptu politických náboženství nesmí pojem náboženství zahrnovat pouze otázky spásy, ale musí být rozšířen také o další fenomény včetně vývoje státu, o kterém věříme, že má náboženskou povahu. Takovéto širší chápání pojmu náboženství nám ukazuje i stát v jiném smyslu, včetně jeho nových významů a úkolů.

Termín politické náboženství označuje podle Hanse Maiera typ religiozity, který je „... zakořeněný v politickém společenství natolik, že bez této politické báze nemůže existovat.“⁵⁰ Přestože jako politické náboženství je dnes označován především fašismus, nacismus a komunismus, politická náboženství nalezneme již v antickém Řecku a Římě. V těchto případech šlo o zvláštní druh kultické kolektivní identity. V řecké *polis* a republikánském a císařském Římě došlo k úzkému propojení kultu bohů a politických a společenských struktur. Kult bohů byl úzce spjat s blahem politického společenství. Náboženství zde tedy bylo nejen uctíváním bohů, ale současně také podstatným způsobem sebevyjádření společnosti. „*Snaha o kvazináboženský rozměr politického zřízení ... spojuje moderní mocenské režimy s modely kultur založených na spojení politiky a náboženství, jejichž dějiny Voegelin sleduje až do starého Řecka a Egypta.*“⁵¹

Voegelin upozorňuje na vývoj vztahu mezi náboženstvím a státem a jejich vzájemnou symboliku. Začíná od Egyptského slunečního kultu boha Akhenatona, který označuje za nejstarší politické náboženské, a končí moderním vnitrosvětským náboženstvím, Nacionálním socialismem.

Podle Voegelina od sedmnáctého století nedošlo k výrazné změně v evropských nábožensko-politických symbolech. Hierarchie a řád, univerzální a partikulární ecclesia, Boží království a království Dábla, vůdce a apokalypsa jsou dodnes používány ve formálním jazyce obecného náboženství.⁵² Tyto pojmy nalezneme také u politických náboženství. Božské je hledáno a také nacházeno v obsahu různých částí světa, dochází ke zbožšťování rasy, třídy, kolektivu. Společným trendem tohoto nového symbolismu je jeho „vědecký“ a uniformní charakter.

Dalším charakteristickým znakem politických náboženství je vytváření fikcí, neboť tato hnutí se neorientují na skutečnost, ale na vysněný řád, který sami vymysleli. Politická náboženství v podstatě přenášejí Boha z nebe na zem,

⁴⁹ „When one speaks of religion, one thinks of the institution of the Church, and when one speaks of politics, one think of the state.“ – *bid.*, s. 27.

⁵⁰ Maier H., *Politická náboženství. Totalitární režimy a křesťanství*, CDK, Brno 1999, s. 84.

⁵¹ *Ibid.*, s. 25.

⁵² Voegelin, E.: *The Political religions* In Henningsen, M. (eds.): *Modernity Without Restraint. The Political Religions, the New Science of Politics, and Science, Politics, and Gnosticism. The Collected Works of Eric Voegelin*, University of Missouri Press, Columbia, Missouri 2000, s. 59.

Boží království má být dosaženo tady a teď.⁵³ Tento mýtus je úmyslně vytvářen, aby emocionálně uspokojoval lid a vyburcoval ho k politicky efektivnímu očekávání spásy.⁵⁴ Tento mýtus pomáhá k legitimizaci nového společenského řádu. Ony konstrukce tvoří jádro totalitárních režimů 20. Století a Voegelin se to snaží ukázat především na analýze Německého nacionálního socialismu.

Jedním ze základních symbolů politických náboženství je osoba vůdce (Voegelin užívá německého výrazu Führer). Duch lidu se totiž v osobě vůdce realizuje. Vnitrosvětský bůh promlouvá k vůdci stejně jako transcendentní Bůh promlouvá k Abrahámovi, a vůdce transformuje boží slova v příkazy svým následovníkům a lidu. Voegelin v této souvislosti upozorňuje na podobnost osoby vůdce s Hobbsovou myšlenkou Leviathana.

Život lidí v politické komunitě nemůže být definován pouze jako profánní oblast, neboť politická komunita je současně i oblastí náboženského řádu. Vnitrosvětská religiozita představuje kolektivní tělo, přičemž jím může být humanita, člověk, třída, rasa, stát. Základním předpokladem je však opuštění ideje transcendentního Boha.

Závěr

Cílem Voegelinovy analýzy bylo argumentování ve prospěch hypotézy, že marxismus, nacionální socialismus, pozitivismus či scientismus jsou politickými gnózemi. Voegelinovi jde o kritické uchopení těchto hnutí jako gnózí, které vedou k totalitarismu. Cílem jeho úvah je především vyložení teze, že masová politická hnutí, stejně jako masové teorie inklinují ke gnosticismu a totalitarismu. Aby bylo možné celkově zhodnotit Voegelinovu teorii politického gnosticismu, je nutné si uvědomit originalitu jeho myšlenek. Kniha *Nová věda o politice*, která shrnuje výsledky jeho práce v této oblasti, vyšla v roce 1953. Voegelin tedy měl již zkušenost s některými totalitárními hnutí. Jeho pojetí marxismu a komunismu jako gnóze, které sebou nesou velké nebezpečí, však bylo zcela nové. Samozřejmě je možné s Voegelinem polemizovat, zda scientismus či pozitivismus patří mezi politické gnóze, víme však zcela jistě, že nacionální socialismus, fašismus, marxismus a komunismus byly formami politického náboženství a že jeho kritika těchto hnutí je dnes obecně platná.

⁵³ Herz, D.: *The concept of „political religions“ in thought of Eric Voegelin* In Maier, H. (ed.): *Totalitarianism and political religions. Volume 1, Concepts for the comparison of dictatorships*, London: Routledge, 2004, s. 160.

⁵⁴ Voegelin Eric: *The Political religions* In Henningsen, M. (eds.): *Modernity Without Restraint. The Political Religions, the New Science of Politics, and Science, Politics, and Gnosticism. The Collected Works of Eric Voegelin*, University of Missouri Press, Columbia, Missouri 2000, s. 62.

Koncept politických náboženství je u Voegelina úzce propojen s konceptem politického gnosticizmu. Politická náboženství jsou podle něj formy gnóze. Ve svých analýzách uplatnil svoji životní zkušenost s těmito režimy a upozornil na nebezpečí Nacionálního socialismu v době, kdy se obecná nebezpečnost nacistického Německa nemusela zdát příliš velká. Přestože oba jeho koncepty mohou mít řadu kritiků, je nutné si uvědomit velký přínos jeho myšlenek do diskuse o totalitarismech 20. Století, a také fakt, že Voegelin jako jeden z prvních autorů upozornil na blízkost těchto politických hnutí s náboženstvím.

Voegelinův vliv je patrný zvláště v USA, kde řadu let působil. Z iniciativ jeho žáků tam byla uspořádána řada konferencí věnovaných jeho osobnosti a odkazu. Od roku 1990 také vychází anglické vydání jeho díla. V roce 1987 byl také založen The Eric Voegelin Institute na Louisiana State University.

Jeho kritické vyrovnávání se s různými ideologickými proudy, kritika pozitivistických proudů americké politické vědy, mu však přinesla také řadu odpůrců. Recepce Voegelinova díla probíhá v Evropě mnohem pomaleji než v USA. Zvláště patrné je to v Německu, kde lze sledovat zřetelný ústup od normativně ontologického východiska politické vědy a také řada Voegelinových děl⁵⁵ nebyla do němčiny přeložena. Během svého života napsal Voegelin mnoho knih a stovky článků a esejů. *The Collected Works of Eric Voegelin* vychází díky University of Missouri Press, které se touto cestou snaží v jednotné formě přiblížit práci tohoto významného autora. V současné době čítá tato kolekce celkem 34 vydaných děl. Nalezneme zde nejen nikdy nepublikované knihy či eseje, ale také výběr korespondence či překlady knih z němčiny. Tato kolekce tvoří nejucelenější soubor díla Erica Voegelina⁵⁶. Český čtenář má možnost seznámit se s Voegelinovým dílem pouze ve třech publikacích – jedná se o knihy vydané nakladatelstvím CDK - *Vzpomínky na život a filosofii* (1998), *Kouzlo extrému* (2000) a *Nová věda o politice* (2000).

Bibliografie

Arendtová, H.: *Původ totalitarismu I – III*. Oikoymenh, Praha 1996.

Aron R.: *Demokracie a totalitarismus*. Atlantis, Brno 1993.

Aron, R.: *Dějiny 20.století*. Academia, Praha 1999.

Balík, S., Kubát, M.: *Teorie a praxe totalitních a autoritativních režimů*. Dokořán, Praha 2004.

Budil, I. T.(ed.): *Totalitarismus*. Fakulta Filozofická Západočeské univerzity v Plzni, Plzeň 2005.

⁵⁵ Např. *Order and History*.

⁵⁶ University of Missouri Press, Columbia, <http://www.umsystem.edu/upress/about.htm>

- Budil, I.: *Ideologické zdroje moderního totalitarismu*, Střední Evropa, 104-105/2000, s. 157-170.
- Fiala, P., Hanuš, J.: *Katolická církev a totalitarismus v Českých zemích*, CDK, Brno 2001.
- Hanuš, J.: *Historická diskuse o totalitarismu*. *Teologie a společnost* 6/2003, s. 42 -44.
- Henningsen, M. (eds.): *Modernity Without Restraint. The Political Religions, the New Science of Politics, and Science, Politics, and Gnosticism. The Collected Works of Eric Voegelin*. University of Missouri Press, Columbia, Missouri 2000
- Joch, R., Žegklitz, J. (ed.): *Přednášky z politické filosofie*. Praha, Občanský institut, 2001.
- Julian Nida-Rümelin: *Slovník současných filosofů*. Nakladatelství Garamond, Praha 2001.
- kol. autorů, *Filosofický slovník*, Nakladatelství Olomouc, Olomouc 1998.
- Maier, H. (ed.): *Totalitarianism and political religions. Volume 1, Concepts for the comparison of dictatorships*. London: Routledge, 2004.
- Maier, H.: *Náboženské prvky v moderních totalitarismech*. *Proglas* 3/1999, s. 25-28.
- Maier, H.: *Politická náboženství. Totalitární režimy a křesťanství*. CDK, Brno 1999.
- Miller, D. (ed.): *Blackwellova encyklopedie politického myšlení*, Barrister & Principal, Brno 2000.
- Šaradín, P.: *Historické proměny pojmu ideologie*, CDK, Brno 2001.
- Štampach, I. O.: *Totalitní mentalita a náboženství*. *Proglas* 4/ 1999, s. 22-23.
- Toth, D. (ed.): *Politika a náboženství. Kritické studie*, M.Vognar, Hradec Králové 2004.
- Voegelin, E.: *Kouzlo extrému. Revolva proti rozumu a skutečnosti*, Mladá Fronta, Praha 2000.
- Voegelin, E.: *Nová věda o politice*, CDK, Brno 2000.
- Voegelin, E.: *Vzpomínky na život a filosofii*, CDK, Brno 1998.

Summary

Political Gnosticism in Eric Voegelin's work

Totalitarian ideologies are sometimes termed as political or secular religions because they use some forms deriving from religion. Since the 1970s, totalitarian regimes have been a subject of study for Religious Studies. Many scholars were involved in the analysis of totalitarian ideologies – Eric Voegelin, Raymon Aaron, Hannah Arendt and Hans Maier excelled in the field. Their works laid foundations and have influenced many other scholars up till now.

This paper is focused on Eric Voegelin, an important philosopher, historian and political scientist. In his book *Die Politischen Religionen* published in the 1930s, he was the first to coin the term “political religions”. His analysis of Gnosticism is considered his masterpiece. He considers Fascism, Nazism, Communism, as well as Positivism or Scientism as modern forms of gnosis.

Voegelin claims that the problems of modern world are connected with the tendency to regain a deity status by man and society. The desire to gain the deity status created its own symbolism with its own icons - a leader, a conception, a prophet of a new era, and a fraternity of people. The dismantling of a current social order and its replacement by a perfect one has been the aim of Gnostic movements. Every gnosis is based on so called "Koran" which provides a necessary form of camouflage. The writings of Hitler, Marx or Mao played the role of the "Koran". In the book *Die Politischen Religionen* Voegelin formulates his idea of political Gnosticism.

The influence of Voegelin's ideas is still tangible today, mainly in the USA, where The Eric Voegelin Institute publishes the English edition of his work.

Petra Kozárová, Mgr., katedra religionistiky a filosofie, Fakulta filozofická, Univerzita Pardubice. Absolvovala religionistiku na téže univerzitě a dříve rovněž obor politické vědy na Univerzitě v Hradci Králové. Hlavní oblastí jejího zájmu je vztah náboženství a politiky.

e-mail: petrakozarova@tiscali.cz